

*Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)*

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА ДОБИ КОЗАЦЬКОГО БАРОКО В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВПЛИВІВ

У статті, на основі комплексу залучених джерел та літератури, здійснена спроба дослідити процес впливу європейської барокової традиції на формування українського мистецького простору доби козацького бароко. Простежується автохтонний зміст мистецького доробку зазначеного періоду. В сучасний період, в загальному контексті наукових досліджень, спостерігається пошук роботи з вивчення особливостей мистецько-культурної спадщини попередніх епох, в тому числі періоду духовного і національного Відродження, яким можна вважати добу козацького бароко. Опрацювання різного виду джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили автору дослідити процес формування основних рис барокового мистецького стилю в архітектурі, образотворчому мистецтві під впливом чинників як національних, так і загальноєвропейських тенденцій доби бароко. Визначено вплив барокового стилю в напрямку формування національної мистецької спадщини в зазначених галузях.

Ці положення мають методологічне значення для дослідження як стильових трансформаційних процесів у галузі мистецтва загалом, так і окремих його аспектів, як то архітектура, образотворче мистецтво. Стаття написана у руслі сучасних підходів до аналізу джерел та літератури і базується на засадах історизму, об'єктивності, системності, плюралізму.

Ключові слова: *архітектура, бароко, декор, жанр, мистецтво, розпис, символіка, собор, храм.*

Наукові дослідження розвитку українського мистецтва, як трансформації художніх стилів, належить до актуальних проблем не лише філософії, мистецтвознавства, а й історичної галузі. Сучасна українська історична думка з цього приводу аналізує етапи трансформації з позицій системності; концептуальними ознаками яких є: істотна структурна переробка систем, яка перетворює внаслідок зміни зв'язків, відношень, опосередкувань організацію та функції вихідного формоутворення; типовий перехідний процес у галузі знання, культури, соціальної еволюції; змішані форми, в яких поєднуються знищення і переробка старого, адекватне відтворення, гібридизація старого і нового.

Духовний розвиток України другої половини XVII – XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів, вплив європейського мистецтва зумовили багатство і розмаїття архітектури України. Вона розвивалася на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури й увібрала кращі досягнення європейського мистецтва, в якому утвердився новий стильовий напрям бароко. Стиль європейського бароко з характерними для нього пафосом боротьби і перемоги, пластичною експресією та багатством варіацій мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфу у Визвольній війні 1648 – 1654 рр. і створенню власної держави – Гетьманщини.

У розвитку українського барокового стилю можна достатньо виразно окреслити три етапи: ранній (друга половина XVII – початок XVIII ст.), зрілий (1720 – 1750 рр.) і завершальний (друга половина XVIII ст.). Українське бароко об'єднало багате європейське мистецтво, з власними естетичними засадами. Внутрішнє напруження і рух, динаміку, контрастність воно органічно сполучило з народними традиціями, зберігши при цьому логіку, відбиту в чіткій тектонічній структурі споруди [3, с. 238].

Прикметою раннього етапу українського бароко була складна композиція об'ємів архітектурних споруд. Головні храми-портали прикрашали профіліровкою, виконаною з цегли, а в районах, багатих на камінь, їх витесували з вапняку. В дерев'яній архітектурі високо цінували вишукані форми кронштейнів, опасань, аркади, різьблення на одвірках тощо.

Складна композиція об'єктів притаманна церкві Різдва Богородиці (1696 р.) у Києво-Печерській лаврі, де до тридільного триверхового храму прибудовані невеликі каплиці, завершені бароковими верхами. Це напрочуд мальовнича семиверхова споруда з сильно розчленованими масами, грою вертикальних і горизонтальних членувань, контрастом великих об'ємів і мальовничим легким вінчанням бань. У стилі бароко споруджені тринефний хрестовобанний Троїцький храм у Чернігові (1695 р.) і тринефний храм Воздвиженського монастиря у Полтаві (1709 р.)

Великим меценатом українського мистецтва, зокрема архітектури, був гетьман Іван Мазепа (1644-1709 рр.). За часів його гетьманства оформилось остаточно українське бароко в архітектурі, обновлювались старі церкви, будувались нові, розвивалось світське будівництво тощо. Д. Антонович називав добу І. Мазепи «другою золотою добою українського мистецтва після доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого» [1, с. 78]. Саме в період його гетьманування в архітектурному будівництві виокреслилися два напрями: один українізував західноєвропейську барокову, інший – барокізував, надаючи барокового вигляду українській архітектурній традиції. Отже, взаємодоповнення і взаємозбагачення світової та національної мистецьких традицій витворили феномен українського архітектурного бароко.

Внаслідок заходів І.Мазепи було закінчено будівництво Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен, у Києві збудовано Богоявленську церкву, церкву Всіх Святих Печерської лаври, Миколаївський собор. У бароковому стилі перебудовано 1691 – 1705 рр. Софійський собор, Успенську церкву лаври та Михайлівську церкву Піддубицького монастиря [4, с. 56]. Інтенсивно розбудовувався Батурич, який у 1669 – 1708 рр. став гетьманською резиденцією. Сучасників вражала архітектурною довершеністю палата Мазепи в Батуричі, збудована в західноєвропейському стилі. Риси українського бароко своєрідно виявились також у цивільному будівництві. Декор фасадів житлового будинку чернігівського козацького полковника Якова Лизогуба (90-ті роки) виконаний з цегли, оцинкований і побілений.

Другий етап розвитку архітектури в стилі українського бароко характерний посиленням експресії, мальовничості, сократівської взористості. У той період широко застосовувалися розписи, ліпка, колір, великі настінні розписи. Багато руських іконостасів з'явилося в інтер'єрах архітектурах споруд. Орнаментальний декор, розписи і колір будівель змінили вигляд сіл і міст, окремих ансамблів, надали їм стилістичної єдності, мистецької довершеності, національного обличчя.

Одним з найхарактерніших творів цього періоду стала брама Заборовського (1746 р.) в огорожі Софійського собору в Києві. Архітектор Йоганн Готфрід Шедель вдало поєднав багатство декору і триумфальну пишність з ліризмом і задушевністю. Іншими засобами архітектурної пластики тему триумфальності Й.Г.Шедель вирішив у відновленій після пожежі дзвіниці Софійського собору (1748 р.), а також Лаврській дзвіниці (1744 р.). Урочистістю і патетичністю приваблює церква Преображення (1732 р.) у с. Великі Сорочинці на Полтавщині [7, с. 879].

З другої половини XVIII ст. почався третій, завершальний період розвитку стилю українського бароко, де великий вплив мала творчість видатних майстрів європейської школи: в Західній Україні – німця за походженням Б.Меретина, в Східній – італійця за походженням В.Растреллі й українця І.Григоровича-Барського. Б.Меретину і В.Растреллі властиві рафінована архітектурна композиція, щедре використання монументально-декоративної скульптури – статуї, ваз. У цей період барокова традиція дещо доповнилася

галантним стилем рококо. Він додав мистецьким витворам цієї доби виняткової, своєрідної елегантності. Стиль рококо використовувався у внутрішньому оформленні храмів, палаців, житлових приміщень.

Рококова скульптура стала невід'ємною частиною архітектурного бароко. Орнаментальна прикраса фасадів споруд, скульптурні рельєфи, оздоба іконостасів, витончена різьба – ці елементи рококо витворювали величні архітектурно-скульптурні ансамблі. Неперевершені рококові скульптори працювали, зокрема, у Львові – Пінзель (його скульптурами оздоблений храм св.Юра), Фесінгер, Осінський, а також С.Сташевський та М.Філевич [12].

Мистецькі твори В.Растреллі вирізняються елегантністю архітектурних форм, стриманістю декору. Віртуозне володіння всіма засобами архітектурної виразності характерне для Андріївської церкви в Києві (1753 р.), Михайлівської церкви в с. Вороніж на Сумщині (1776 р.) і Троїцькому соборі в с. Новомосковському на Дніпропетровщині (1778 р.) [5, с. 94].

Творцем архітектурного Києва у другій половині XVIII ст. був вихованець Київської академії І.Григорович-Барський (1713 – 1785 рр.). Його вважали учнем В.Растреллі, оскільки він гармонійно поєднував у творчості національні та західноєвропейські традиції, вибудував чимало барокових споруд на київському Поділлі, ворота і церкву Кирилівського монастиря, церкви св.Покрови, Миколи Набережного й інші споруди. У творчості Григоровича-Барського простежуються перші паростки класичного стилю в архітектурі [9, с. 314].

На Київщині жив і творив видатний будівничий Степан Ковнір (1695 - 1786 рр.). За його участю споруджені барокові дзвіниці на Дальніх (1761 р.) і Ближніх (1763 р.) печерах Києво-Печерської лаври, церква Антонія і Феодосія у Василькові (1759 р.), Троїцька церква (1767 р.) у Китаївській пустині поблизу Києва [11, с. 354].

Чудовою пам'яткою барокової архітектури на західноукраїнських землях став славетний собор св. Юра у Львові (1745 – 1770 рр.) – велична споруда масивних динамічних форм та ажурних тендітних прикрас. Розташований на горі, трохи осторонь міського центру, чудовий ансамбль будинків нагадує піраміду, яка звужується вгору. Будівничим собору був львівський архітектор Бернард Меретин (Мердерер, р.н. невідомий – 1759 р.) [11, с. 356].

В архітектурі катедри гармонійно поєднані модний тоді на Заході рококовий стиль із рисами українського бароко. Меретин – автор проекту барокової ратуші в Бучачі на Тернопіллі. Окрім храму св.Юра в бароковому стилі у Львові споруджені Бернардинський єзуїтський та Домініканський костели, церква св.Петра і Павла, Святодухівський собор, Королівський арсенал та багато інших будівель [11, с. 358].

У період національно-визвольної боротьби в Україні першочергового значення набув захист поселень від нападу ворогів. Будувалися різноманітні штучні споруди, серед яких виділялись оборонні вежі, укріплення бастионного зразка, їх зводили селянсько-козацькі війська під Збаражем, Берестечком, Кам'янець-Подільськом, Хотином, Львовом, Мукачевим, Ужгородом [6]. У багатьох містах, насамперед полкових центрах, були створені військово-адміністративні, громадські й торгово-ремісницькі осередки. На їх території споруджували магістрати, ратуші, храми, навчальні заклади тощо.

Західноукраїнські міста характерні значною кількістю забудов, що розміщалися навколо ринкових майданів з магістрами чи ратушами посередині, мурованими або дерев'яними будинками довкола. Неподалік підносилися стрімкі вежі, бані церков і шпилі костьолів, а стратегічно важливі місця займали фортеці й замки. Такі забудови були характерними для багатьох міст (Львів, Кам'янець-Подільський, Дрогобич, Бережани, Самбір та ін.) [8, с. 357].

З другої половини XVI ст. в Україні поширилося монументальне будівництво, яке виявилось в архітектурі культових споруд. Важлива роль тут належала творчому

переосмисленню багатой будівельної спадщини давньоруських часів. У Києві, Чернігові й інших містах поновлювалися старовинні храми, що загалом зберігали первісну просторову структуру, однак зовні їм надали барокового вигляду – з вибагливими декоративними фронтонами, обрамленнями вікон і дверей, мальовничими багатоярусними грушоподібними банями, ступінчастими дахами. До таких архітектурних споруд належать Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Спаський та Борисоглібський собори в Чернігові [2].

Муроване монументальне будівництво зазнавало впливу народної архітектури, що здавна вирізнялася вмільм використанням дерева, доцільністю конструкцій, розмаїттям зразків і декоративного спорядження. Мистецька довершеність і монументальність притаманні таким спорудам стилю бароко, як Андріївська церква у Києві, собор св.Юра і Домініканський костюл у Львові, собор Почаївської лаври, церква у Великих Сорочинцях, собор Різдва у Козельці та інші [10, с. 194].

Значні досягнення монументальної архітектури пов'язані з творчістю народних майстрів. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі поширювалися дерев'яні хрещаті п'ятизрубні, багаточерхні храми, які споруджував майстер Панас Шелудько. Внутрішнє оздоблення храмів виконували народні майстри на чолі з відомим російським різьбярем Сисом Шалматовим. Дев'ятиверхий Троїцький собор у с.Новомосковському (1773 – 1778 рр.), збудований Якимом Погребняком, – найбільша і найвища тогочасна дерев'яна будівля в Україні [10, с. 196].

Потяг до естетичної виразності, мальовничості, декоративності поширився і на цивільне будівництво. Більшість тогочасних житлових і господарських будівель споруджувалися з дерева. До кращих архітектурних ансамблів, створених наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі, належали палаци графа К.Розумовського в Батурині та П.Завадського в Ляличах, а на Правобережжі – паркові ансамблі польських магнатів у Білій Церкві, Тульчині й Умані [10, с. 201].

Таким чином, у складний період піднесення та падіння української державності, наполегливої боротьби народу за волю в українській культурі другої половини XVI – кінця XVIII ст. відображено кращі риси національного характеру, прагнення до свободи та соціальної справедливості. Гуманістична спрямованість, барокова піднесеність і величність духовної культури українського народу цього періоду засвідчує прагнення митців до формування та поширення загальнолюдських культурних цінностей як ідеалу взаємовідносин між людьми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович. – Київ, 1924. – 237 с.
2. Грачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа / Грачотті С. // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи: Матеріали 1-го укр.-італ.симпозіуму, 13 – 16 вересня 1994 р. – Київ, 1996. – С. 12-16.
3. Енциклопедія мистецтва. – Т.7. – Ч.2. – Архітектура, малярство та декоративно-ужиткове мистецтво XVII-XX століть/ За ред. М.Д. Аксенова. – 1999 – 656 с.
4. Жовтовський П.М. – Художнє життя на Україні в XVI – XVIII ст. / Жовтовський П.М. – К.: Либідь, 1983. – 328 с.
5. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII століття / Ісаєвич Я.Д. – К.: наукова думка, 1996. – 258 с.
6. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: Я. Д. Ісаєвич – гол. ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVI століть. – 848 с.
7. Історія української культури: у 5 т. / редкол. тому: В.А. Смолій – гол.ред. та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVI-XVII століть. – 1247 с.

8. Культурне життя в Україні: західні землі: Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 856 с.
9. Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до серед. XVII ст. / Марченко М.І. – Київ, 1961. – 484 с.
10. Наливайко Д. С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Наливайко Д. С. – Київ, 1998. – 292 с.
11. Свенціцька В. І. Спадщина віків. Укр. малярство XIV – XVIII ст. у музейних колекціях Львова / Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. – Львів, 1990. – 586 с.
12. Ушкалов А. Світ українського бароко / Ушкалов А. — Харків, 1994. – 258 с.

REFERENCES

1. Antonovych V. Pro kozatski chasy na Ukraini / Volodymyr Antonovych. – Kyiv, 1924. – 237 s.
2. Grachchotti S. Ukrayinska kultura XVII st. i Yevropa / Grachchotti S. // Ukrayina XVII st. mizh Zahodom i Skhodom Yevropy: Materialy 1-go ukr.-ital.symposiumu, 13 – 16 veresnya 1994 r. – Kyiv, 1996. – S. 12-16.
3. Entsyklopediya mystetstva. – T.7. – Ch.2 . – Arkhitektura, malyarstvo ta dekoranyvno-uzhytkove mystetstvo XVII-XX stolit / Za red. M.D. Aksenova. – 1999. – 656 s.
4. Zhovtovsky P.M. – Khudozhne zhyttya na Ukraini v na Ukraini XVI – XVIII st. / Zhovtovsky P.M. – K.: Lybid, 1983. – 328 s.
5. Isayevych Y.D. Bratstva ta yikh rol u rozvytku ukrayinskoyi kultury XVI – XVIII stolittya / Isayevych Y.D. – K.: Naukova dumka, 1996. – 258 s.
6. Istoriya ukrayinskoyi kultury: u 5 t. / redkol. tomu: Y.D. Isayevych – gol. red. ta in. – K.: Naukova dumka, 2001. – T. 2: Ukrayinska kultura XIII – pershoyi polovyny XVI stolit. – 848 s.
7. Istoriya ukrayinskoyi kultury: u 5 t. / redkol. tomu: V.A. Smoliiy – gol.red. ta in. – K.: Nauk. dumra, 2003. – T. 3: Ukrayinska kultura drugoyi polovyny XVI-XVII stolit. – 1247 s.
8. Kulturne zhyttya v Ukrayini: zakhidni zemli: T. III / Uporyad. T. Halaychak, O. Lutsky. – Lviv: Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrayiny, 2006. – 856 s.
9. Marchenko M. I. Istoriya ukrayinskoyi kultury. Z naydavnishykh chasiv do seredyny XVII st. / Marchenko M. I. – Kyiv, 1961. – 484 s.
10. Nalyvayko D.S. Ochyma Zakhodu. Retseptsiya Ukrayiny v Zakhidniy Yevropi XI – XVIII st. / Nalyvayko D.S. – Kyiv, 1998. – 292 s.
11. Svetsitska V. I. Spadshchyna vikiv. Ukr. malyarstvo XIV – XVIII st. u muzeynykh kolekziyah Lvova / Svetsitska V. I., Sydor O. F. – Lviv, 1990. – 586 s.
12. Ushkalov A. Svit ukrayinskogo baroko / Ushkalov A. – Kharkiv, 1994. – 258 s.

Хмельницкая Л. Украинская архитектура периода козацкого барокко в контексте национальных традиций и европейских влияний.

В статье, на основе комплекса привлечённых источников и литературы, предпринята попытка исследовать влияние традиций европейского барокко на формирование украинского пространства искусства периода казацкого барокко. Прослеживается аутентичное содержание художественных достижений указанного периода. В современный период, в общем контексте научных исследований, прослеживается возобновление работы по изучению особенностей культурного наследия предыдущих эпох, в том числе периода как духовного так и национального Возрождения, каким можна щитать период козацкого барокко.

Обработка различных типов источников, научной литературы и использование научной методики, позволили автору исследовать процесс формирования основных

особенностей художественного стиля барокко в архитектуре, изобразительном искусстве под влиянием факторов как национальных, так и общеевропейских тенденций барокко. Исследовано влияние стиля барокко в формировании национального художественного наследия в этих областях.

Эти положения имеют методологическое значение для исследования как трансформаций стиля в отрасли искусства в целом, так и отдельных его аспектов, как например архитектура, изобразительное искусство. Статья написана в русле современных подходов к анализу источников и литературы и базируется на принципах историзма, объективности, системности, плюрализма.

Ключевые слова: *архитектура, барокко, декор, жанр, искусство, розпись, символика, собор, храм.*

Khmelnytska L. Ukrainian cossack baroque period architecture in the context of national traditions and european influences.

In the article, privilecennyh on the basis of a set of sources and literature, an attempt was made to investigate the influence of the traditions of the European Baroque art period of space formation of the Ukrainian cossack baroque. Traceable authentic content of artistic achievements of the specified period. In the modern period, in the general context of research, there is a renewed effort to study the features of the cultural heritage of previous eras, including a period as a spiritual Renaissance nacional'nogo and how is he better while the cossack baroque.

Processing of different types of data sources, scientific literature and adapted the scientific method, allowed the author to explore the basic features of the art of the baroque style in architecture, fine art, influenced by factors both national and pan-european baroque trends. The influence of the baroque style in the formation of the national artistic heritage in these areas.

These terms have methodological significance for research as transformations of the style in the sphere of art as a whole and its individual aspects, such as architecture, fine art. Article written in line with contemporary approaches to the analysis of the sources and literature and is based on the principles of historicism, obektivnosti, systematization, pluralism.

Keywords: *architecture, baroque, decor, genre, art, rozpis, symbolism, cathedral, temple.*

Одержано 17.09.2014